

Nödtvång i den akademiska frihetens hägn

Rangnar Nilsson, doktorand i idé- och lärdomshistoria

”Akademisk frihet” är ett honnörssord som ofta används i diskussioner om forskning och utbildning vid universitet och högskolor. Frihet är ett av de positivt laddade begrepp som ofta många parter i varje sammanhang försöker att falla tillbaka på, och den akademiska friheten är inget undantag. Den kan användas som argument för många olika strategier, perspektiv eller enskilda ställningstaganden. Att detta fungerar beror på att var och en av de olika intressenterna lägger olika innebörder i begreppet. Sedan diskuterar man därmed vanligen förbi varandra. Vad som däremot sällan behandlas i förhållande till detta positivt laddade begrepp är vilka avig-sidor de egna tolkningarna har, eller vilka nödvändiga gränser för den akademiska friheten de valda innebörderna ställer upp.

En provkarta över några möjliga och faktiskt använda innebörder av ett begrepp kan man få genom att titta efter vilka innebörder som varit uppenbara och/eller dominerande historiskt sett. En utförlig diskussion om svenska förhållanden på just det här området finns i Torgny Segerstedts trebandsverk *Den akademiska friheten under frihetstiden*, *Den akademiska friheten under gustaviansk tid* och *Den akademiska friheten 1809–1832*. Segerstedt (med många andra) skiljer ut några olika dimensioner och aspekter i den akademiska friheten. Dels talar han om inre och yttre frihet för universiteten, dels diskuterar han var för sig frihet i de ekonomiska, de administrativa och de juridiska avseendena. Alla tre hör till den yttre friheten, akademins relation till det omgivande samhället. Dessa olika slags friheter kommer att presenteras närmare lite längre fram, men först en bakgrund.

Historisk tillbakablick på universitetens framväxt

Universiteten växte från början fram i nära anslutning till den katolska kyrkan. Det gjorde att den akademiska verksamheten styrdes av kyrkans

intressen, men även att universiteten kom att dela vissa förutsättningar och egenskaper med denna. Universitetet blev på många sätt fristående från samhället i övrigt – knutet till kyrkan. Häri kan spåras en ursprunglig innebörd av akademisk frihet – de medeltida universitetens privilegier i förhållande till samhället runt omkring dem.

Det första svenska universitetet, det i Uppsala, startades av katolska kyrkans lokala företrädare 1477. Därför var inblandningen från statsmaktens sida ovanligt liten jämfört med andra universitet vid den här tiden ute i Europa. Däremot var de privilegier som erkändes den akademiska institutionen tagna från dem som redan etablerade universitet på kontinenten åtnjöt. Universitetet i Bologna var mallen för de av påven förlänade privilegierna i andliga ting, universitetet i Paris var mall för de av Sten Sture och riksrådet beviljade friheterna i de världsliga.

Uppsala universitetet var alltså ursprungligen en utbildningsanstalt för katolska kyrkan. När denna i samband med reformationen förlorade sitt fäste, avstannade därför verksamheten. Efter reformationen öppnades universitetet igen, men nu som en arena för statliga projekt. Det var alltså först under slutet av 1500-talet som den svenska stats- och kungamakten på allvar började lägga sig i dess förhållanden. Man krävde till exempel att lärarna skulle vara goda protestanter, i strävan att etablera den lutherska läran även i den gamla katolska lärdomsinstitutionen. Detta större engagemang från statens sida kom också att gälla för de nya universitet som grundades runt om i stormaktstidens Sverige (i Dorpat 1632, i Åbo 1640 och i Lund 1668).

Universiteten behöll länge sin status som en egen enhet, ett miniatyr-samhälle i sig, en självständig stad i staden. På så vis liknade de den gamla katolska kyrkan som med sin internationelle andlige auktoritet långt utanför landets gränser i vissa avseenden varit frikopplad från den nationella politiska verkligheten. I universitetens fall var denna ”akademiska frihet” mer lokalt baserad, det fanns ingen internationell lärdomsfurste som det fanns en katolsk påve. Istället var det hierarkierna inom varje universitet som fördelade inflytandet över verksamheten inom läroanstaltens murar. Å andra sidan lydde de tydligt under den nationella statsmaktens herravälde, och fria var de i första hand just i förhållande till borgerskapet i städerna där de var placerade.

Olika slags friheter

Ofta talar man om tre aspekter av den (med Segerstedt yttre) akademiska friheten, den juridiska, den administrativa och den ekonomiska, i ett historiskt perspektiv. De yttre akademiska friheterna har alltid behövt sanktion från de statliga styresfunktionerna. Genomgående har statsmakten haft goda möjligheter att lägga sig i universitetens förhållanden, medan de lokala borgerliga myndigheternas rätt att påverka dem varit begränsade.

Den akademiska friheten tog sig ursprungligen uttryck som för en nutida betraktare kan tyckas lite märkliga. Svenska universitet hade från Uppsala universitets öppnande 1477 och så länge som till 1852 en självständig juridisk status. De hade alltså domsrätt över de flesta brottmål som universitetsanknutna personer stod åtalade i. Universitetens styrande församling (som bestod av professorerna) kom med tiden att uppfattas som en underrätt till Svea Hovrätt. Den omgivande universitetsstadens rättsinstanser fick alltså inte ingripa mot de akademiska medborgarna. In på 1800-talet betraktades denna juridiska frihet av akademikerna själva som en nödvändighet för att universitetet skulle kunna fungera väl och fylla sina samhälleliga funktioner. Men något tycks ha hänt under 1840-talet, för när de nya, moderna statuterna kom 1852, avskaffades denna egna jurisdiktion utan högljudda protester från professorskollegiet. Den tycks till dess ha spelat ut sin roll som garant och legitimeringsgrund för den akademiska verksamheten.

Den akademiska jurisdiktionen spelade en viss roll i relation till en ytterligare aspekt av den akademiska friheten, den fria rätten att publicera sina forskningsresultat. Den svenska tryckfrihetsförordningen 1766 gav de svenska vetenskapsidkarna större frihet att publicera sina åsikter. Den självständiga juridiska statusen innebar att tryckfrihetsmål mot akademiker kom att avgöras i universitetets konsistorium. Juryn skulle enligt lagen 1766 sättas samman av åklagare, målsägande och rätt. Det gav professorerna stort inflytande över utfallet, eftersom det var akademiker som valde två tredjedelar av deltagarna.

Universitetens administration rör allt från tjänstetillsättningar till lokalutnyttjande och verksamhetens utformning. Här har universitetens företrädare och statsmakten ibland haft olika intressen. Efterhand tycks dock universitetet fått allt mer att säga till om, inom vissa allt striktare ramar

som ställts upp av den regerande kungen eller av de lagstiftande församlingar som ytterst bestämt över svensk utbildnings- och forskningspolitik.

Den ekonomiska situationen har skiftat mer fram och tillbaka, men under de senaste seklerna har den avgörande ekonomiska makten flyttats upp från universiteten till staten. Gustav II Adolf skänkte till exempel 1624 privat en mängd gods till Uppsala universitet, som därmed kom att bli självförsörjande i omkring 200 år. Detta innebar inte att man fick full ekonomisk frihet. Kungar och kanslerer (universitetskanslern är en byråkratisk funktion som utgör en länk mellan universitet och statsmakt) kunde ganska godtyckligt påverka ekonomin genom att orsaka kostnader och lägga sig i pengarnas användning. Men jämfört med att vara helt beroende av statsanslag för all sin verksamhet, måste egna reella tillgångar ha inneburit en viss självständighet och frihet. Men när man under 1830-talet efter en stor statlig utredning föreslog att universiteten skulle finansieras med anslag beviljade av riksdagen, var det ingen som protesterade. Åtminstone inte genom att hänvisa till oro för universitetens eller forskningens frihet. Istället hade oron för att de resurser man lyckades frigöra genom godsens avkastning inte skulle räcka till tagit överhanden – en ständigt lika aktuell fråga.

Dagens diskussion om den akademiska friheten

När nutida akademiker och politiker diskuterar akademisk frihet, är ofta den ekonomiska aspekten i centrum. Forskarna vill ha pengar som politikerna förväntas kunna leverera, medan politikerna vill förvalta sitt pund för att få ut så mycket samhällsnytta det går för så få kronor som möjligt. Akademikerna anser att mer pengar på färre villkor är det samma som ökad akademisk frihet. Medan politikerna anser att så länge de inte lägger sig i verksamheten i detalj hotar inte ekonomiska prioriteringar av olika vetenskapsområden, eller olika finansieringsstrategier forskningens frihet.

För att återvända till Segerstedts första distinktion, den mellan inre och yttre akademisk frihet, ligger i dessa diskussioner fokus olika hos intressenterna. Forskarnas uppfattning om friheten omfattar mer av det Segerstedt betecknar som den yttre friheten. Det rör sig om universitetens självständighet i förhållande till det omgivande samhället, och det handlar då såväl om administrativ som ekonomisk frihet. Denna frihet blir för akademikern den enda möjliga (eller åtminstone den bästa och säkraste) vägen till det egentliga målet, den inre akademiska friheten. Hit räknar Segerstedt

den frihet i konkret utförande, som politikerna vanligtvis lyfter fram, men även frågor om mål med den akademiska verksamheten, forskning och utbildning. Hela Segerstedts ”inre frihet” står alltså sällan dagens politiska makthavare bakom. De flesta anser sig ha rätt att i sin forskningspolitik definiera mål och planera för samhällets bästa, medan en och annan forskare vill se andra ideologiska bevekelsegrunder än den direkta samhällsnyttan, som de ofta uppfattar som kortsiktig.

Egentligen är forskargruppen och politikergruppen inte helt oense om målen. Såväl politiker som akademiker vill med den frihet som försvaras garantera en kreativ, nyskapande kunskapsutveckling obunden av utomvetenskapliga hänsyn. Sedan är politiker vanligen dessutom angelägna om att denna kunskapsutveckling ska ske i samhällets konkreta tjänst. Men ändå delar grupperna uppfattningen att fri forskning dels är mer fruktbar, dels legitimerar den kunskap som blir resultatet, genom att vara obunden av andra hänsyn än det nyfikenhetsdrivna sanningssökandet.

Den ofrihet som ligger förborgad i talet om akademisk frihet

Det som främst utmärker den akademiska frihet som forskare förordar, är ett akademiskt självbestämmande, styrt av akademiska värderingar, inom den akademiska organisationen. Till stor del utgör den en minsta gemensam nämnare även med den frihet politiker värnar om för forskningen. Det som i första hand skiljer dessa föreställningar åt är dess räckvidd. Men vad innebär då denna allmänt erkända kärna av inre akademisk frihet?

Enligt den fria forskningens retorik, innebär forskarstyrd akademisk verksamhet en kvalitetssäkrad vetenskap. Forskarsamhällets egna företrädare bör alltså lämnas att prioritera bland möjliga alternativ, utföranden och mål. De traditionella mönstren gör att senioritet och etablering i forskarvärlden leder till maktpositioner. Dessa legitimeras genom att de anses borga för att bedömningsgrunder relaterade till vetenskaplig kvalitet blir ledstjärnor – istället för politiska, ekonomiska eller andra vetenskapligt ovidkommande hänsyn. Vetenskapliga ansatser och produkter ska bedömas och värderas av vetenskapsmän, på inomvetenskapliga grundvalar. Denna retorik förutsätter en föreställning om ett vetenskapligt normsystem, som innebär att måttstocken för bedömningen är vad de etablerade forskarna anser vara god forskning. Den förutsätter alltså att avgörandet blir objektivt, utan hänsyn till utomvetenskapliga faktorer.

Men även den friaste tänkbara forskningen i denna mening är begränsad. Gränserna sätts av det man betraktar som inomvetenskapliga faktorer. Hit hör de rådande idealen och skolbildningarna inom ett visst fält. Men de vetenskapliga idealen är knappast en gång för alla givna, de skiljer sig historiskt sett, men också mellan olika grenar av vetenskapen. Och de skiljer sig alldeles uppenbart mellan olika forskningstraditioner inom varje fält. Varje bedömning måste ju göras utifrån någon form av måttstock, och forskningsideal torde vara en av de bästa att använda vid bedömning av just forskning. Frågan är hur en etablerad forskare förhåller sig till sitt val av ideal.

Historikern Ylva Hasselberg räknar artikeln "Akademins nätverk" i *Tvärsnitt* 4/04 in i föreställningen om det vetenskapliga allenarådande normsystemet i det hon kallar för "myten om den fria forskningen". Hon ser som ett problem med denna myt just tanken på ett inom vetenskapen allt annat överordnat vetenskapligt normsystem, som garanterar att den kollegiala organisationen inom det akademiska fältet är platt och jämlik. Hasselberg menar istället att universitetens kärnverksamhet inte låter sig beskrivas i termer av de moderna modellerna. Dessa förutsätter nämligen att grunden för organisationen är formella regelverk och normer, och bygger på systemtillit. Hon betraktar istället vetenskapen som en i grunden feodal verksamhet, som bygger på personliga nätverk och personlig tillit. Relationerna mellan olika individer verksamma inom ett vetenskapligt fält är därför personliga. De bygger i grund och botten på gemensamma vetenskapliga intressen och en vetenskaplig samsyn för alla inblandade. Och på förväntningar om lojalitet med de seniora forskare som stått för en yngre vetenskapares fostran in i fältet.

Om Hasselberg har rätt i sin beskrivning av vetenskapen som en verksamhet mer byggd på personliga intressen än på formella regelverk, blir frågan om seniora forskares val av ideal problematisk för den akademiska frihet forskare förespråkar. Den innebär en situation där alla med en maktposition investerar hela sin karriär och grunden för sin ställning i en eller annan uppfattning om vad som är god vetenskap, forskningsbara eller forskningsvärda problem, trovärdiga eller tillförlitliga metoder, eller rimliga resultat. Varje val yngre forskare gör i dessa avseenden, kommer då att påverka deras framtida karriärmöjligheter. Och det beroende på de interna statushierarkierna i forskarsamhället. Då kan en forskare knappast

anses vara fri till nytänkande eller oliktankande – något som behövs om forskningen ska utvecklas vidare, och som brukar framföras som den främsta legitimeringen för den omhuldade forskningsfriheten.

Sådana interna problem diskuteras sällan i relation till den akademiska friheten. Förmodligen går det inte att komma ifrån denna typ av inskränkningar i den fortlöpande kunskapsutvecklingens obundenhet. Och antagligen är, trots dessa invändningar, forskare vanligen bättre skickade att bedöma forskningskvalitet. Men en diskussion om ofriheten i förhållande till de rådande idealen och traditionella maktpositioner, är lika sannolikt den enda vägen mot att medvetet förhålla sig till och därmed kunna kontrollera problematiken.

